

С. І. Максимов, доктор юридичних наук, професор

ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА: СВІТОГЛЯДНО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ

У статті верховенство права розглядається з позицій його світоглядно-методологічних, філософських засад. Воно тлумачиться як універсальний стандарт і ознака цивілізованості правової системи, комплексний феномен, у якому вирізняються ідеальний та реальний виміри, здійснюється подвійне розширення ідеї верховенства права: як суспільство верховенства права і як правовий світогляд. Філософським ядром такого світогляду виступає образ людини як індивіда, що має онтологічний і аксіологічний пріоритет. Доповнює цей образ настанова на скепсис по відношенню до чинної влади й віра в можливість нормативного стримування владного свавілля.

Ключові слова: *верховенство права, світоглядні засади, методологічні засади, правовий світогляд, правове суспільство, індивідуалізм, правова людина.*

Верховенство права є універсальним стандартом сучасного світу, ознакою цивілізованості правової системи¹. На його значенні неодноразово наголошувалося у документах міжнародних організацій: у Резолюції Генеральної Асамблеї ООН «Верховенство права на національному та міжнародному рівнях» права людини, верховенство права та демократія визначені як «універсальні та неподільні основні принципи Організації Об'єднаних Націй» [2]; у відомій доповіді Європейської комісії за демократію через право (Венеціанська комісія) верховенство права поряд із демократією та правами людини визнається фундаментальною засадою європейських правопорядків [3]². Тому зрозумілим було включення на XXVI Всесвітньому конгресі з філософії права і соціальної філософії (2013 р., Белу-Оризонті, Бразилія) осмислення верховенства права у взаємодії з правами людини і демократією у контекст соціальних викликів сучасного світу в цілому [4].

Темі верховенства права в західній науковій літературі традиційно приділялася й продовжує приділятися велика увага. Серед літератури з історії та

¹ І навпаки, відштовхуючись від відомого вислову Арістотеля про те, що людина, позбавлена закону і справедливості, є найгіршою з тварин (за змістом відповідає гоббсівському «людина людині вовк»), можна зробити висновок, що за відсутності верховенства права немає і самого суспільства – принаймні по-справжньому цивілізованого суспільства [1].

² У цій доповіді було також звернуто увагу на такі необхідні складові верховенства права, як законність, правова визначеність, заборона свавілля, доступ до правосуддя, дотримання прав людини, недискримінація та рівність перед законом [2, с. 11–16].

філософії верховенства права узагальнюючого характеру «класичними» визнаються книга Б. Таманагі «Верховенство права: історія, політика, теорія» (2004) [5] та колективна монографія за редакцією П. Кости і Д. Золо «Верховенство права: історія, теорія і критика» (2007) [6]. Верховенство права досліджується також у порівняльному [7] та соціологічному [8] аспектах.

Концепт «верховенство права» свого часу став своєрідним відкриттям на всьому пострадянському просторі. Його осмислення починалося з банальних, простих, заснованих на семантиці інтерпретацій: над чим має верховенство право – над законом, над державою? У подальшому, із поглибленням знань та досвіду в цій сфері, прийшло розуміння того, що верховенство права – це не якийсь конкретний принцип домінування чогось над чимось. Це ціла система принципів, положень, вимог, що відображають функціонування сучасної держави європейського зразка¹.

Таким чином, осмислення феномену верховенства права є однією з центральних тем у сучасній як зарубіжній, так і вітчизняній юриспруденції. Причому з кожним «витком» більш поглибленого дослідження виявляються нові аспекти цього феномену (такі, як раціональне та емоційне у змісті цього феномену, інші аспекти його розуміння) [12]. Багатогранність верховенства права обумовила необхідність дослідження глибинних, світоглядно-методологічних аспектів цього феномену, що й є метою цієї статті.

1. Реальний та ідеальний виміри верховенства права

Ідея верховенства права, насамперед, – це певний ідеал, регулятивна ідея, яка охоплює особливий тип взаємодії людини і влади й у цілому орієнтована на те, щоб влада була обмежена певними принципами, нормами, не виходила за визначені межі. Однак поряд із ідеальним виміром, у якому верховенство права виступає як ідеал соціального регулювання, що обґрунтовує систему принципів організації та функціонування сучасного цивілізованого суспільства, воно (як будь-який правовий феномен) існує і в реальному вимірі, тобто як більш-менш повне втілення цього ідеалу в реальних процесах життя соціуму, реальне верховенство права над державним свавіллям.

¹ Безумовно, тут слід зазначити праці С. Головатого [9], М. Козюбри [10], інших українських дослідників. Тема верховенства права була в центрі уваги у двох номерах журналу «Філософія права і загальна теорія права» за 2013 рік. Під цією рубрикою були опубліковані праці К. Горобця «Верховенство права як ціннісно-нормативний феномен», С. Погребняка «Верховенство права в Україні: передумови та перспективи», В. Смородинського «Держава у системі координат верховенства права», О. Уварової «Принцип верховенства права в судовій практиці України», а також переклади статей відомих зарубіжних філософів права: Ч. Варги «Верховенство права, або Дилема етосу: вирощування чи механічне нав'язування», Р. Дворкіна «Верховенство права», П. Вестерман «Верховенство права як юридичне обличчя держави», М. Крігера «Після короткого ХХ століття: глобальний поступ верховенства права», А. Полякова «Верховенство права, глобалізація та проблеми модернізації філософії і теорії права», К. Туорі «Спільне у сутності верховенства права і правової держави», А. Чарноти «Прояскравий випадок невизначеності, або Правосуддя перехідного періоду і верховенство права» [11].

У поділі на реальний та ідеальний виміри верховенства права можна також виокремити два аспекти: а) перший пов'язаний із природою самого права, що відповідає вирізненню Робертом Алексі таких двох його вимірів, як ідеально-критичний, або моральний, з одного боку, та реально-фактичний, або організаційний, – з другого [13, с. 19 і далі]; б) другий пов'язаний із природою соціальних (культурних) феноменів взагалі, що відповідає розрізненню Б. Кістяківським правової держави як певного «ідеального типу», з одного боку, і як його реального втілення в життя у певних історичних та культурних умовах, здійсненого в тих чи інших організаційних формах, – з другого [14, с. 559]. Перший аспект відображає полеміку позитивістської та неопозитивістської концепцій права і дає онтологічні й методологічні підстави для виникнення субстанційної та формальної концепцій верховенства права та їх подальшого втілення у соціальній практиці [15, с. 108].

Другий аспект дає підстави для пошуку міри у співвідношенні універсальних вимог верховенства права та його особливостей у певному цивілізаційно-культурному середовищі, а також виявлення готовності соціальних суб'єктів до реалізації вимог практичного розуму в життя (насамперед, наявності політичної волі у носіїв влади). Саме в межах цього аспекту виникають питання на кшталт: чи є Україна правовою державою? [16; 17].

2. Подвійне розширення: правове суспільство і правовий світогляд

Досвід успіхів і невдач в осмисленні та реалізації верховенства права приводить до висновку про можливість подвійного розширення цієї ідеї. По-перше, вона повинна поширюватися не тільки на державу як певний інститут, а й на суспільство в цілому (як суспільство верховенства права). По-друге, вона повинна бути розгорнута в систему поглядів на світ – як особливий світогляд, генетично пов'язаний з юридичним світоглядом епохи модерну (з його ідеями розумного законодавства і прав людини), однак долає його надмірну зацикленість на державі та позитивному праві.

Правове суспільство. Концепцію правового суспільства було запропоновано свого часу не як альтернативу концепції правової держави, як іноді це неправильно тлумачиться, а саме як розширення цієї концепції, а тому й концепції верховенства права [18]. Її суть полягає у перенесенні сфери дії верховенства права лише з інституційної складової (тобто власне держави) також на інші складові, такі, як суб'єктна, суб'єктивна та комунікативна, що мають назву неінституційних.

Концепт «правове суспільство» як співтовариство правових осіб має переваги перед концептом «правова держава» лише у тому сенсі, що він водночас існує і в політико-юридичному (інституційному), і в культурному (неінституційному) вимірах. Головними компонентами, або умовами існування право-

вого суспільства є, по-перше, неінституційні, засновані на принципі автономії розуму: а) правова людина (автономна особа) як суб'єкт права, «вitreбувач» прав (суб'єктна умова існування); б) правова свідомість як цільова ціннісна настанова на безумовне визнання прав людини (суб'єктивна умова існування); в) неупереджена думка (комунікативна умова існування); по-друге, інституційні умови існування, засновані на конструкції суспільного договору, – інститути громадянського суспільства і правової держави, які гарантують громадянські, судові (процесуальні) і політичні права. Це суспільство, в якому утверджено принцип верховенства права, або суспільство, в якому права людини є vitребуваними, безумовними і гарантованими. Правове суспільство виступає таким гіпотетично ідеальним станом суспільства, який є альтернативним як деспотизму, так і анархії [18, с. 17–18]. Не деталізуючи тут концепцію правового суспільства, яку викладено нами в інших працях, лише звернемо увагу на те, що в сучасній американській філософії права у межах школи критичних правових досліджень також можна споглядати прагнення вийти за межі простого легалізму в інтерпретації верховенства права. Зокрема, Робін Вест на початку розділу, присвяченого переосмисленню верховенства права, окрім інших, ставить таке питання: «Що означає жити у суспільстві, в якому додержуються верховенства права?» [19, с. 13].

Таким чином, ідея правового суспільства полягає в тому, що здійснення верховенства права у тій чи іншій країні, включаючи й можливість створення ефективних інститутів правової держави (поділ влади, захист прав людини, правова рівність тощо), залежить, насамперед, від певного стану культури суспільства: якостей суб'єктів як автономних індивідів, спрямованості їх свідомості на здійснення правових смислів і наявності можливостей та здатностей до публічного дискурсу¹.

Правовий світогляд. Верховенство права – це ідея, що у своїй основі містить філософський характер, і вона становить підґрунтя певного світогляду. Йдеться про правовий світогляд. Обмеженість будь-якої дії правилами, принципами, законами дає впевненість у завтрашньому дні, гарантує передбачуваність наслідків своїх дій. Особа, зокрема, знає, що буде відповідати перед державою. Уже цей момент значною мірою є більш привабливим, ніж ситуація, коли людина є повністю залежною від розсуду владного суб'єкта. Проте в такій установці нема нічого особливого, вона притаманна людині протягом усіх епох і містить лише елементарну правову установку, або мінімальну підставу правового світогляду.

¹ Саме здатність до дискурсу є найважливішою складовою так званої «демократичної правосвідомості», яка включає такі компоненти, як: відкритість та готовність сприймати раціональні доводи; здатність висувати раціональні аргументи для вирішення конфліктів; зацікавленість у вирішенні конфліктів дискурсивним шляхом та ін. [20, с. 77].

Характеру правового світогляду, або світогляду, що орієнтується на верховенство права, індивідуальна або колективна правосвідомість набуває тоді, коли починає містити сталу систему вимог до владного суб'єкта, які підкріплюються емоційним ставленням до них. Генетично цей світогляд пов'язаний із феноменом «юридичного світогляду» епохи модерну, притаманним буржуазії, що народжувалася, і був результатом секуляризації теологічного світогляду.

Дослідник історії ідей Анджей Валіцький так характеризував цей феномен: «В Європі, як відомо, епоха Просвітництва була епохою віри у правову державу, розумне законодавство і природні права людини» [21, с. 27]. Цей світогляд вважався втіленням «царства розуму», він поєднував ідею розумного законодавства та ідею невід'ємних прав особистості й був зосереджений на проблемі привнесення у суспільство права. Саме внутрішня суперечність цього ідеалу та акцентування різних ідеологічних платформ на його різних сторонах (просвічений абсолютизм прагнув повної раціоналізації суспільного життя, а лібералізм завдяки ідеї невід'ємних прав особистості істотно обмежував сферу державного втручання) створили, теоретично обґрунтували та практично застосували дві різні моделі верховенства права: так звану гоббсівську модель, або формальну концепцію верховенства права, та локківську модель, або субстанційну модель верховенства права. Якщо перша модель обмежувала свавілля влади наявністю обов'язкових для всіх осіб законів та однаковим для всіх їх застосуванням, то друга вже вимагає певної якості цих законів – вони мають захищати права людини. Тобто обмеження накладаються не тільки на виконавчу та судову гілки влади, а й на законодавчу владу. Певним поєднанням або продовженням цих моделей може служити саме деліберативна модель верховенства права, заснована на ідеї дискурсу. Тому реалізація в суспільстві верховенства права можлива лише завдяки наявності у людей певного світогляду, а саме – правового світогляду. Такий світогляд може існувати як на рівні суспільства в цілому, тобто охоплювати суспільну свідомість, так і на рівні окремих груп та індивідів¹, являючи собою певну міру втілення ідеалу верховенства права.

Таким чином, правовий світогляд є світоглядом правового суспільства, центральною в якому є ідея верховенства права. Вона поєднує ідею прав людини і демократії та виступає необхідною умовою громадянськості як риси суб'єкта правового суспільства, тобто правової особистості.

3. Філософське ядро верховенства права

Для виявлення філософських передумов верховенства права звернемося до концепції італійського філософа права Даніло Золо, який визначив його як «нормативну й інституціональну структуру сучасної європейської держави, що на основі індивідуалістичної філософії (з подвійним змістом політичного пе-

¹ В українській філософсько-правовій літературі близькі, хоча й дещо відмінні аспекти поняття «правовий світогляд» розробляються В. Коробкою [22] та П. Рабіновичем і Т. Бачинським [23].

симізму й нормативного оптимізму) і через процеси дистрибуції влади й диференціації влади наділяє правову систему першочерговим завданням захисту громадянських і політичних прав, таким чином протидіючи для досягнення цієї мети схильності суб'єктів влади до сваволі й зловживання владою» [6, с. 29–30].

У цьому визначенні чітко розмежовуються: 1) філософська основа верховенства права – індивідуалістична політична філософія; 2) першочергове завдання – захист індивідуальних прав (громадянських і політичних), кінцева мета – обмеження свавілля державної влади; 3) інституціонально-нормативні засоби досягнення цієї мети.

Індивідуалізм як єдина філософська основа присутній у різних європейських досвідах верховенства права і є важливою політико-філософською передумовою доктрини фундаментальних прав. Він затверджує онтологічну первинність індивідуального суб'єкта й аксіологічну цінність його свободи й автономії. Внаслідок цього в політичній філософії були утверджені два принципи: 1) політичний песимізм, тобто ідея внутрішньої властивої небезпеки політичної влади¹ і 2) нормативний оптимізм, тобто віра в те, що небезпека політичної влади може бути стримана правом завдяки сукупності конституційно гарантованих індивідуальних прав та «юридизації» усього устрою держави [6, р. 21].

Обмеження свавілля державної влади і захист прав людини на сучасному етапі розвитку цивілізації є взаємопов'язаними цілями верховенства права: ефективне досягнення одного без іншого неможливе, водночас слід погодитись із Д. Вовком, що права людини є, як мінімум, єдиним зрозумілим критерієм системного обмеження носіїв владних повноважень [24, с. 72].

Інституціонально-нормативні засоби верховенства права включають принцип «дистрибуції влади» (*distribution of power*) і принцип «диференціації влади» (*differentiation of power*). Принцип «дистрибуції влади» веде до обмеження державної влади з метою розширення індивідуальної свободи, і включає такі вимоги: індивідуальність суб'єкта права (виключення дискримінації та привілеїв); юридична рівність індивідуальних суб'єктів (перед законом та у використанні прав); визначеність права (передбачуваність юридичних наслідків поведінки, або фуллерівські принципи моральності права); конституційне визнання індивідуальних прав. Принцип «диференціації влади» підтримує функціональне розмежування між політико-правовою системою й іншими соціальними підсистемами (наприклад, політикою і громадянським суспільством), а також розмежування, координацію й правове регулювання різних функцій держави (що, власне, й відповідає класичній стратегії «поділу влади» (*separation of powers*) [6, р. 19–29].

¹ Політичному песимізму, або скепсису стосовно політичної влади як ліберальної настанови, протистоїть політичний оптимізм, тобто безумовна підтримка державної влади.

Таким чином, філософським ядром світогляду, зорієнтованого на верховенство права, є образ людини як самодостатнього індивіда, цінність свободи та автономії якого є пріоритетною, а тому для нього характерне прагнення до балансу між скептицизмом стосовно влади (її «десакралізація») і вірою в можливість нормативного регулювання розв'язання суспільних проблем. Тобто таким ядром є індивідуалістична, раціоналістична і секуляризована антропологія.

ЛІТЕРАТУРА

1. Теффт Дж. Встановлення верховенства права в Україні: розбудова модерного суспільства [Електронний ресурс] / Дж. Теффт. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/columns/2012/04/19/6963027/>.
2. Верховенство права на національному и международном уровнях [Електронний ресурс] : Резолюция, принятая Ген. Ассамблеей 4 дек. 2006 г. 69/31. – Режим доступу: http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/61/39.
3. Доклад о верховенстве права [Електронний ресурс] : утв. Венец. комиссией на 86-й пленарной сессии (Венеция, 25–26 марта 2011 г.). – Режим доступу: [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2011\)003rev-rus](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2011)003rev-rus).
4. Максимов С. Права людини, демократія, верховенство права та сучасні соціальні виклики у складних суспільствах: XXVI Всесвітній конгрес з філософії права і соціальної філософії (21–26 липня 2013 р., Белу-Орізонті, Бразилія) / С. Максимов // Філософія права і заг. теорія права. – 2013. – № 2. – С. 358–366.
5. Tamanaha Brian Z. On the Rule of Law: History, Politics, Theory. – Cambridge, 2004. Укр. пер.: Таманага Б. Верховенство права: історія, політика, теорія / Браян Таманага ; пер. з англ. А. Іщенко. – К. : Вид. дім «Києво-Могилян. акад.», 2007. – 208 с.
6. The Rule of Law: History, Theory and Criticism / ed. by Costa, Pietro and Zolo, Danilo. – Springer : Dordrecht, 2007. – 695 p.
7. The Rule of Law in Comparative Perspective / ed. by M. Sellers and T. Tomaszewski. – Springer : Dordrecht Heidelberg London New York, 2010. – 253 p.
8. Крігер М. Чому верховенство права є надто важливим, щоб лишати його юристам / М. Крігер // Філософія права і заг. теорія права. – 2014. – № 1–2 – С. 323–349.
9. Головатий С. Верховенство права : у 3 кн. / С. Головатий. – К., 2006.
10. Козюбра М. Верховенство права і Україна / М. Козюбра // Право України. – 2012. – № 1–2. – С. 30–63.
11. Філософія права і загальна теорія права. – 2013. – № 1 – С. 15–72; № 2 – С. 155–214.
12. Селлерз М. Право, розум та емоції / М. Селлерз // Філософія права і заг. теорія права. – 2014 – № 1–2. – С. 209–228.
13. Алекси Р. Дуальна природа права / Р. Алекси ; пер. с англ. С. Максимова // Право України. – 2011. – № 1. – С. 45–58.

14. Кистяковский Б. А. Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права / Б. А. Кистяковский. – М. : Изд. М. и С. Сабашниковых, 1916. – IV, 704 с.
15. Максимов С. І. Ідея правової держави в контексті становлення та розвитку європейської правової культури / С. І. Максимов // Проблеми філософії права. – Т. VI–VII. – К. ; Чернівці : Рута, 2009. – С. 102–111.
16. Максимов С. Конституційний принцип верховенства права: загальне та особливе / С. Максимов // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2009. – № 3 (58). – С. 127–134.
17. Погребняк С. Верховенство права в Україні: передумови та перспективи / С. Погребняк // Філософія права і заг. теорія права. – 2013. – № 1. – С. 29–36.
18. Максимов С. І. Кантівський проект правового суспільства і нові демократії / С. І. Максимов // Проблеми філософії права. – Т. IV–V. – К. ; Чернівці : Рута, 2008. – С. 17–23.
19. West Robin L. Re-Imagining Justice. Progressive Interpretation of Formal Equality, Rights, and the Rule of Law / Robin L. West. – Ashgate : Cornwall, 2003. – 192 p.
20. Філософія правового виховання : навч. посіб. / за ред. А. П. Гетьмана, О. Г. Данильяна. – Х. : Право, 2012. – 248 с.
21. Валицкий А. Нравственность и право в теориях русских либералов конца XIX – начала XX веков / А. Валицкий // Вопр. философии. – 1991. – № 8. – С. 25–40.
22. Коробка В. Н. Правовое мировоззрение : [в 2 ч.]. Ч. 1 : Становление и развитие / В. Н. Коробка. – Донецк : Дон. юрид. ин-т Луган. гос. ун-та им. Э. А. Дидоренко, 2008. – 152 с. ; Ч. 2 : Природа, место и роль в механизме правового регулирования, значение для правовой политики современного социально-демократического государства / В. Н. Коробка. – Донецк : Дон. юрид. ин-т Луган. гос. ун-та им. Э. А. Дидоренко, 2010. – 244 с.
23. Рабінович П. М. Формування основ правового світогляду, правової свідомості та правової культури шкільної молоді (теоретико- й соціолого-правове дослідження) / П. М. Рабінович, Т. В. Бачинський. – Львів : Вид-во ЛОБФ «Медицина і право», 2015. – 224 с.
24. Вовк Д. Верховенство права и религиозная свобода: проблемы равенства / Д. Вовк // Антропология права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи) : ст. учасн. ювіл. X Міжнар. кругл. столу (м. Львів, 12–13 груд. 2014 р.) : у 2 ч. – Вид. 2-ге, допов. – Львів : Галицька Вид. Спілка, 2015. – Ч. I. – С. 72–96.

ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА: МИРОВОЗЗРЕНЧЕСКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВАНИЯ

Максимов С. И.

В статье верховенство права рассматривается с позиций его мировоззренческо-методологических основ. Оно истолковывается как универсальный стандарт и признак цивилизованности правовой системы, комплексный феномен, в котором разли-

чаются идеальное и реальное измерения, осуществляется двойное расширение идеи верховенства права: как общество верховенства права и как правовое мировоззрение. Философским ядром такого мировоззрения выступает образ человека как индивида, обладающего онтологическим и аксиологическим приоритетом, а также дополняющие этот образ установка на скепсис по отношению к действующей власти и вера в возможности нормативного сдерживания властного произвола.

Ключевые слова: верховенство права, мировоззренческие основания, методологические основания, правовое мировоззрение, правовое общество, индивидуализм, правовой человек.

RULE OF LAW: WORLD OUTLOOK AND METHODOLOGICAL REASONS

S. I. Maksymov

The rule of law as a universal standard and sign of civilized legal system, a complex phenomenon which contains ideal and the real measurements is regarded in the article. A double extension of the rule of law idea is carried out: as a rule of law society and as a legal world outlook. The article is to study the deep world outlook and methodological reasons of the rule of law.

The minimum foundation of legal outlook is elementary legal setting, characteristic for a person at all times: the limitations of any action by rules, principles, laws gives confidence in the future, guarantees predictable cons of their actions. Individual or collective consciousness becomes legal outlook, focusing on the rule of law, when begins to include sustainable system requirements for subject of power that supported the emotional attitude towards them. Thus, the legal world outlook is the outlook of law ruled society, the central idea of which is the rule of law. It combines the idea of human rights and democracy and is a necessary condition of citizenship as a feature of entity of legal society, which is legal personality.

Philosophical core of this outlook is individualistic, rationalistic and secularized anthropology. Individualism asserts ontological primacy of the individual subject and axiological value of his freedom and autonomy. Consequently, the political philosophy established two principles: 1) political pessimism, that is the idea of inherent dangers of political power and 2) normative optimism is the belief that the risk of political power can be prevented by means of law through the totality of constitutionally guaranteed individual rights. That is such a core is the image of man as an individual possessing an ontological and axiological priority, as well as orientation on the skepticism with respect to the current government and belief in the possibility of regulatory deter of arbitrary power.

Key words: *the rule of law, world outlook reasons, methodological reasons, legal outlook, law ruled society, individualism, legal person.*

